
УДК 340.0

А. М. ШУЛЬГА,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СТРАХ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК МОТИВ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ

Наголошено, що в контексті мотивації правомірної поведінки є підстави розрізняти страх можливого притягнення і страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності. Підкреслено значення матеріально-технічного забезпечення відповідної мотивації.

Одним із характерних і одночасно істотних мотивів реалізації норм права є *страх притягнення до юридичної відповідальності* (страх бути покараним за правопорушення). Страх є елементом емоційної сфери людини, являє собою негативне почуття, на значення якого у сфері державного управління уперше «на науковому рівні» звернув увагу Н. Макіавеллі у своєму творі «Державець» (Глава XVII. Про

жорстокість та милосердя і про те, що краще: вселяти любов або страх). Н. Макіавеллі *абсолютизував значення страху* в системі методів державного управління. Він відверто говорив (як людина свого часу) про беззаперечну доцільність необхідності культивування володарем саме цього почуття у підвладних. Н. Макіавеллі наголошував, що піддані мають відчувати саме страх до володаря, а не любов,

оскільки любов невдячна і непостійна, тоді як страх підтримується загрозою покарання, якою зневажити неможливо [1].

З огляду на сучасну літературу можна звернути увагу на існування певної проблематики взаємозв'язку понять «страх» і «покарання» в контексті загальнотеоретичної термінології, присвяченої висвітленню мотивації правомірної поведінки, окрім того, з певної точки зору є підстави розрізняти «страх можливого притягнення» і «страх невідворотності притягнення» до юридичної відповідальності, що загалом і зумовлює визначення основною метою даної статті обґрунтування можливості уточнення відповідної термінології з позицій уніфікації й розвитку понятійного апарату загальнотеоретичної юриспруденції.

Страх як мотив правомірної поведінки припускає орієнтацію суб'єкта виключно на санкцію правової норми, вказує на факт дієвості, «спрацювання» превентивного аспекту юридичних санкцій як специфічних засобів забезпечення правомірної поведінки погрозою настання для правопорушника відповідних небажаних, негативних наслідків правопорушення. Саме страх щодо можливих втрат особистого або майнового чи організаційного характеру і відповідно прагнення їх уникнення нерідко внутрішньо детермінує правомірну поведінку тієї чи іншої людини, становить для неї особистісний сенс реалізації відповідної норми права. Зазвичай поведінка, внутрішньо спричинена страхом, здійснюється у таких формах безпосередньої реалізації норм права, як *виконання обов'язку або дотримання заборони*, оскільки саме невиконання обов'язку або недотримання заборони, на відміну від невикористання права («суб'єктивного права»), є правопорушенням і за логікою речей припускає застосування санкцій.

З огляду на загальну історію людства орієнтація законодавця на забезпечення правопорядку в країні насамперед шляхом застосування такого методу соціального управління, як «батіг», притаманна всім часам і народам. В епоху Середньовіччя європейські й азіатські правові системи «змагалися» між собою за ступенем жорстокості й «вишуканості» покарань за кримінальні діяння: четвертування, колесування, виривання нутрощів – ось лише деякі назви з довгого переліку того, що очікувало людину, яка посміла переступити межу забороненого. На жаль, недалеко в цьому плані «відійшло» від епохи Середньовіччя будівництво радянської державності, істотні моменти якого відзначені, зганьблені свідомим застосу-

ванням інституту заручників, інформаторства (виказування), а в період розквіту сталінізму кримінальна юстиція радянської країни загалом стала, по суті, керуватися принципом об'єктивного ставлення за вину, презумпцією загальної винуватості громадян держави.

Сказане не означає, що покладання на страх як чинник забезпечення правомірної поведінки повністю себе історично дискредитувало й зжило. Як зазначають науковці, страх – це мотив, який спеціально передбачається при встановленні юридичної відповідальності, і саме він спонукає певне коло людей до виконання юридичних норм [2, с. 126; 3, с. 281]. Наприклад, сучасний Гонконг славиться не тільки своєю ліберальною економічною системою, але й чистотою вулиць, яка підтримується, зокрема, і тим, що за кинутий недопалок треба сплатити 500 дол. «екологічного штрафу» (істотність суми штрафу «відлякує» тамтешнє населення від учинення екологічних правопорушень). У сучасному Китаї «бюрократія користується повагою й служить державі, відстоюючи її інтереси. Цю вірність підтримують перевагами та жорсткістю. Із 2000 р. за корупцію було розстріляно 10 тис. чиновників і близько 120 тис. засуджено на 10–20 років» [4].

Розглядаючи страх як чинник забезпечення правомірної поведінки, головне – загалом не перебільшувати значення для забезпечення виконання законів контролю і примусових санкцій, як це іноді робилося в колишньому СРСР [5, с. 487]. Просто треба пам'ятати, що на розвиток мотивації правомірної поведінки, дійсно, впливає і такий чинник, як страх бути покараним за правопорушення (страх притягнення до юридичної відповідальності). Зазначену соціально-психологічну закономірність треба свідомо використовувати для профілактики правопорушень, але вирішальне значення у цьому питанні має усе ж таки «особистісне ставлення до права» [6, с. 40], а саме позитивне ставлення до права, ставлення, пов'язане з розумінням права як соціально необхідного, цінного явища (інституту) в життєдіяльності будь-якого культурного, цивілізованого суспільства.

З огляду на зазначене діалектика полягає в тому, що, дійсно, з певної точки зору, «право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права» (В. І. Ленін), але право «було б рівною мірою ніщо, якби його дотримання спиралося тільки на примус» [7, с. 9]. Ось чому в даному контексті доцільно пригадати, що сучасний цивілізований світ загалом переживає так звану «кризу покарання». Тому в

Японії, наприклад, не випадково 95 % засуджених отримують покарання не у вигляді позбавлення волі, а у вигляді штрафу [8, с. 176, с. 191], оскільки у плані забезпечення правомірної поведінки як масового явища останній вид покарання за своїм виховним впливом на пересічних громадян у цій країні, як і в багатьох інших, виявився найбільш доцільним і ефективним.

У юридичній літературі термін «страх перед покаранням» традиційно вживається при визначенні мотивів правомірної поведінки [9, с. 90] але, оскільки з формально-юридичної точки зору термін «покарання» є терміном не будь-якої галузі права, а лише кримінального права, гадаємо, більш коректним і точним з огляду на понятійний апарат загальнотеоретичної юриспруденції буде формулювання «страх притягнення до юридичної відповідальності» (або «страх негативних наслідків вчинення правопорушення»). Окрім того, на нашу думку, за характером уявлення про обов'язковість настання юридичної відповідальності необхідно і доцільно розрізняти два види страху як мотиву правомірної поведінки, а саме: а) страх можливого притягнення до юридичної відповідальності (страх можливих негативних наслідків учинення правопорушення); б) страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності (страх невідворотності негативних наслідків учинення правопорушення).

Уявлення особи щодо реальності настання юридичної відповідальності при вчиненні нею правопорушення (відповідний усвідомлюваний «образ» відповідальності) може бути як абстрактним (у плані майбутнього часу юридична відповідальність уявляється як потенційно можлива), так і конкретним (у плані майбутнього часу юридична відповідальність уявляється як неминуча реальність). З огляду на правовий менталітет пересічних громадян в Україні у даному контексті прикладом може бути ситуація, коли водій автомобіля вночі може «дозволити собі» проїзд перехрестя вулиці на заборонний сигнал світлофора, але ніколи не робить цього вдень, оскільки знає, що в цей час у місті завжди повсюдно працюють інспектори ДАІ.

Зазначений підхід щодо необхідності розрізнення вищевказаних видів мотивів загалом відповідає принципу невідворотності юридичної відповідальності [10, с. 302]. Даний принцип у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції обґрунтовується як загальноправовий (має бути закріпленим на конституційному рівні правового регулювання суспільних відносин), оскільки невідворотність юридичної відповідальності є

необхідним, важливим юридичним засобом забезпечення організованості суспільних відносин, охорони прав і законних інтересів громадян, суспільних об'єднань, усього суспільства, безпеки людини, створення «бар'єра» для небажаної, соціально шкідливої поведінки [11, с. 6–9, с. 46–61].

За своїми основними психологічними характеристиками страх можливого притягнення до юридичної відповідальності і страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності як мотиви правомірної поведінки практично збігаються, але їх головна особливість пов'язана з тим, що перший із зазначених видів страху, на відміну від другого, як мотив поведінки не завжди «спрацьовує». Приміром, кримінології давно вже відомо, що сама по собі суворість санкцій, передбачених нормами кримінального права, не є гарантією дотримання відповідних заборон, тобто людина може боятися бути покараною за скоєний нею злочин, проте, незважаючи на це (незважаючи на свій «страх»), вона все одно чинить неправомірні діяння (у процесі так званої боротьби мотивів над страхом отримує перевагу інший мотив, з його особистісним сенсом учинення правопорушення). У зв'язку із зазначеним у кримінології, як відомо, сформульовано класичне положення, що не стільки суворість санкцій, скільки невідворотність покарання стримує потенційних правопорушників. Інакше кажучи, страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності є більш ефективним внутрішнім чинником забезпечення правомірної поведінки особи, ніж страх можливого притягнення до юридичної відповідальності (у зазначеному плані цікавим може бути те, що, приміром, з православної точки зору, з огляду на реальність відповідальності, юридична відповідальність ніколи не зрівняється з неминучістю відповідальності за гріхи перед Богом).

Характерною рисою сучасних економічно розвинених держав є можливість матеріально-технічного забезпечення усвідомлення людиною невідворотності притягнення її до юридичної відповідальності за вчинене нею правопорушення. Інакше кажучи, страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності в сучасному світі в силу дії низки чинників об'єктивних умов життєдіяльності людини поступово стає обов'язковим елементом її правосвідомості (зазнає впливу науково-технічного прогресу людства). Пояснюється це істотним і стрімким розширенням в умовах сьогодення сфери зовнішнього державного контролю за

поведінкою людей шляхом реалізації загальнодержавної політики всебічного використання технічних засобів фіксації поведінки людини як юридичного факту, а також використання технічних засобів для термінового виклику й оперативного прибуття на місце події представників правоохоронних органів у випадку скоєння правопорушення.

Як приклад щодо зазначеного насамперед треба навести встановлення камер дорожнього спостереження. В Україні, наприклад, під цілодобовим відеоспостереженням знаходиться одна із ділянок автотраси «Київ – Харків» (як стимул підвищення рівня дисциплінованості учасників дорожнього руху додатково встановлено і муляжі відеокamer, місця розташування яких періодично змінюються). За словами начальника столичної Державтоінспекції завдяки системі відеоконтролю «Рубіж» у 2011 р. «було виявлено й затримано 740 транспортних засобів: 713 були у розшуку Державної виконавчої служби, 15 значилися як викрадені, 7 затримали за порушення митних правил, в 5 випадках у розшуку перебували номерні знаки» [12]. Наявність централізованого відеоспостереження за обстановкою на вулицях міста, яке дозволяє підвищити у ньому рівень безпеки, на сьогодні загальною поступово вже стає звичним і в Україні. Досвід, приміром, Казахстану свідчить: встановлення відеокamer дозволяє фактично встановлювати «зони без злочинності», оскільки на територіях, що перебували упродовж експерименту під відеоспостереженням, жодного серйозного злочину не було скоєно [13].

Окрім зазначеного, у даному контексті доцільно також пригадати, що на сьогодні існують мобільні телефони, які мають «тривожну кнопку», що вмикає сирену гучністю 100 дБ та відправляє SMS-повідомлення заздалегідь визначеному адресатові із визначенням GPS-координат. У свою чергу, є способи встановлення місцезнаходження будь-якого увімкненого мобільного телефону (і того, хто ним користується) з точністю до декількох метрів.

Список використаної літератури

1. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
2. Криминальная мотивация / отв. ред.: Кудрявцев В. Н. – М. : Наука, 1986. – 304 с.
3. Общественное мнение и преступление / отв. ред.: Макашвили В. Г. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 299 с.
4. Тудоровский Я. Великий китайский путь. Какие реформы сделали Поднебесную «экономическим чудом»? [Электронный ресурс] / Я. Тудоровский. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/money/article/47184>.
5. Денисов А. И. Теория государства и права / А. И. Денисов. – М. : Юриздат МЮ СССР, 1948. – 532 с.
6. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии и методика измерения / В. В. Головченко. – Киев : Рад. шк., 1985. – 140 с.
7. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантии конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 154 с.

Існують комп'ютерні системи, котрі автоматично включають запис телефонної розмови залежно від тих слів («гексоген», «героїн», «джихад» тощо), які в ній використовуються. У багатьох країнах світу домашній арешт як передбачений кримінально-процесуальним кодексом вид запобіжного заходу, що застосовується органом слідства до звинуваченого у скоєнні злочину, вже давно звично пов'язується з використанням спеціальних електронних браслетів, котрі постійно передають сигнали і дозволяють поліції знати місцезнаходження людини (спроба позбавитись браслетів кваліфікується як втеча).

Перелік наведених прикладів, котрі демонструють, як саме сучасні технічні пристрої та технології «працюють» на виникнення в потенційних правопорушників такого мотиву правомірної поведінки, як страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності не є вичерпним. Але розглядаючи страх як мотив правомірної поведінки, не слід забувати, що існують й інші, не менш значущі мотиви такої поведінки, хоча колись Г. Ф. Шершеневич (1863–1912) вважав, що саме страх перед загрозою, яка супроводжує норми права (відповідно до його формально-догматичної концепції права обов'язковою ознакою норм права є ознака організованого примусу) є основним мотивом поведінки, адекватної вимогам норм права (державна створює особливі органи для приведення цієї загрози в дію) [14, с. 184–185].

Узагальнюючи зазначене, насамперед зробимо висновок, що в контексті мотивації правомірної поведінки особистості може мати місце як страх можливого притягнення до юридичної відповідальності, так і страх невідворотності притягнення до юридичної відповідальності, окрім того, у сучасних розвинених країнах існує усталена тенденція щодо посилення матеріально-технічного забезпечення усвідомлення людиною невідворотності притягнення її до юридичної відповідальності за вчинене нею правопорушення.

8. Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии / К. Уэда. – М. : Прогресс, 1989. – 256 с.
9. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. – Киев : Наук. думка, 1985. – 175 с.
10. Общетеоретическая юриспруденція : учеб. курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
11. Малаш Т. А. Принцип неотвратимости юридической ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Малаш Татьяна Анатольевна. – М., 1996. – 158 с.
12. Лещенко А. Выезжая за пределы Киева, водители рискуют... лишиться автомобиля [Электронный ресурс] / Александр Лещенко. – Режим доступа: <http://fakty.ua/146820-vyezhhaya-za-predely-kieva-voditeli-riskuyut-lishitsya-avtomobilya>.
13. Зона без злочинності // Іменем закону. – 2009. – № 10. – С. 11.
14. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

Надійшла до редколегії 15.10.2012

ШУЛЬГА А. М. СТРАХ ПРИВЛЕЧЕНИЯ К ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК МОТИВ ПРАВОМЕРНОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Указано, что в контексте мотивации правомерного поведения есть основания различать страх возможного привлечения и страх неотвратимости привлечения к юридической ответственности. Подчеркнуто значение материально-технического обеспечения соответствующей мотивации.

SHULGA A. THE FEAR OF LEGAL RESPONSIBILITY AS THE MOTIVE OF LAWFUL BEHAVIOUR OF THE INDIVIDUAL

It is pointed out that in the context of the motivation of the lawful behaviour there are reasons to distinguish the fear of the possible bringing to the legal responsibility and the fear of the inevitability of bringing to the legal responsibility. The importance of material and technical maintenance of appropriate motivation is stressed.